

वर्धा जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येच्या मृत्युदराचे कालनिहाय व अभिक्षेत्रीय विश्लेषण**डॉ. उमेशचंद्र बी. मडावी**

संशोधन मार्गदर्शक व सहयोगी प्राध्यापक
पदव्युत्तर भूगोल विभाग,
श्रीमती केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय, अमरावती

कु. प्रणाली विकास परिमळ

संशोधक विद्यार्थी (भूगोल)
संशोधन केंद्र – पदव्युत्तर भूगोल विभाग,
श्रीमती केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय, अमरावती

सारांश

वर्ष २०२१ च्या यूएस सेंटर्स फॉर डिसीज कंट्रोल अँड प्रिव्हेंशनच्या अहवालानुसार १९९९ ते २०१९ पर्यंतच्या मृत्यूच्या आकडेवारीनुसार, ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचा मृत्युदर हा शहरी भागापेक्षा अधिक आहे आणि ही दरी रुंदावत आहे. वर्ष २०१९ मध्ये मृत्यूच्या मुख्य कारणांमध्ये हृदयरोग, कर्करोग आणि अपघात हे आहेत. तर २०२०-२०२१ मध्ये कोविड हे आता देशभरात मृत्यूचे तिसरे प्रमुख कारण आहे.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात वर्धा जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येच्या एकूण, पुरुष आणि स्त्री मृत्युदराचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

बीजसंज्ञा ग्रामीण, मृत्युदर, पुरुष, स्त्री, आरोग्य

प्रस्तावना

जी वनात मृत्यू निश्चित आहे. मृत्यूची अनेक कारणे आहेत, जसे की रोग, सामान्य आरोग्य आणि शक्ती पातळी कमी होणे, अपघात, हिंसा इ. संयुक्त राष्ट्रसंघाने मृत्यूची सुमारे एक हजार कारणे मोजली आहेत. लहान मुले, किशोरवयीन, प्रौढ पुरुष, महिला आणि वृद्ध यांच्या मृत्यूची अनेक विशिष्ट कारणे आहेत.

स्त्री-पुरुषांच्या मृत्युदरात फरक आहे. रोगांशी लढण्याची क्षमता पुरुषांपेक्षा स्त्रियांमध्ये जास्त आढळते. विकसित देशांमध्ये पुरुषांच्या मृत्यूचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा जास्त आहे, ज्याचे मुख्य कारण कामाचा ताण आहे. विकसनशील देशांमध्ये पुरुष मृत्यू दरापेक्षा स्त्री मृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे. अल्पवयीन विवाह, कुपोषण, आरोग्याप्रती निष्काळजीपणा, स्त्रियांची खराब स्थिती,

प्रजननक्षम वयोगटातील उच्च मृत्युदर इ. ही त्याची प्रमुख कारणे आहेत.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात वर्धा जिल्ह्यातील ग्रामीण मृत्युदराचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे. हे अध्ययन एकूण, पुरुष आणि स्त्री लोकसंख्येच्या कलिक आणि अभिक्षेत्रीय मृत्युदरावर आधारित आहे.

उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट्य पुढीलप्रमाणे आहे

- १) वर्धा जिल्ह्यातील एकूण ग्रामीण लोकसंख्येच्या मृत्युदराचे अध्ययन करणे.
- २) वर्धा जिल्ह्यातील पुरुष ग्रामीण लोकसंख्येच्या मृत्युदराचे अध्ययन करणे.
- ३) वर्धा जिल्ह्यातील स्त्री ग्रामीण लोकसंख्येच्या मृत्युदराचे अध्ययन करणे.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधन हे द्वितीय स्रोतावर आधारित माहितीवर पूर्ण केलेले आहे. आवश्यक आकडेवारी ही आरोग्य अहवाल, जिल्हा परिषद आरोग्य विभाग मधून संकलित केलेली आहे.

मृत्युदर अभ्यासण्यासाठी पुढील सूत्राचा उपयोग केलेला आहे.

सूत्र

$$\text{मृत्युदर} = \frac{\text{विशिष्ट काळातील मृत्यू झालेली लोकसंख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times 1000$$

सूत्राच्या सहाय्याने ग्राम आकडेवारी ही तालुकानिहाय सारणी मध्ये दर्शविलेली आहे. वर्धा जिल्ह्यातील एकूण, पुरुष आणि स्त्री मृत्युदराचे वितरण हे नकाशामध्ये दर्शविलेले आहे. प्रस्तुत अध्ययन हे वर्ष २००१, २०११ आणि २०२१ या काळातील आकडेवारीवर आधारित आहे.

अभ्यास क्षेत्र

वर्धा जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्व भागात असून तो नागपूर विभागात येतो. वर्धा जिल्ह्याची समुद्रसपाटी पासून उंची ३४८ मीटर असून ह्या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ६३०९ चौ. कि. आहे. म्हणजेच महाराष्ट्राच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या २ % एवढे आहे.

वर्धा जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार हा २०° २८' उत्तर ते २१° २१' उत्तर आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७८° ३०' पूर्व ते ७९° १५' पूर्व च्या दरम्यान आहे. वर्धा जिल्ह्याच्या दक्षिणेस यवतमाळ जिल्हा, पूर्वेस चंद्रपूर जिल्हा आहे. तसेच उत्तरेस नागपूर आणि पश्चिमेला अमरावती जिल्ह्याच्या सिमा लागलेल्या आहेत. वर्धा नदीमुळे अमरावती व यवतमाळ आणि वर्धा जिल्ह्याच्या सिमा निश्चित झाल्या आहेत. वर्धा जिल्ह्यात आष्टी, कारंजा, आर्वी,

देवळी, वर्धा, सेलू, हिंगणघाट, समुद्रपूर असे एकूण आठ तालुके आहेत.

ग्रामीण क्षेत्रातील एकूण मृत्युदर:

प्रस्तुत घटकांमध्ये वर्धा जिल्ह्यातील वर्ष २००१ ते २०२१ या कालावधीतील एकूण लोकसंख्येचा मृत्युदर अभ्यासण्यात आला आहे. त्यांची आकडेवारी पुढील प्रमाणे दिसून येते.

सारणी क्र. १

वर्धा जिल्हा - ग्रामीण क्षेत्रातील एकूण मृत्युदर - २००१-२०२१

तालुके	मृत्युदर दर १००० लोकसंख्येमागे		
	२००१	२०११	२०२१
आष्टी	७	५	५
कारंजा	७	६	३
आर्वी	७	६	४
सेलू	६	५	४
वर्धा	१६	२२	९
देवळी	७	७	४
हिंगणघाट	८	७	२
समुद्रपूर	७	६	४
एकूण	९	९	४

स्रोत - आरोग्य व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (HMIS), जिल्हा परिषद, वर्धा

वरील सारणी क्र. १ वरून असे निदर्शनास येते की, वर्ष २००१ मध्ये वर्धा जिल्ह्यातील वर्धा तालुक्यांमध्ये एकूण मृत्युदराचे प्रमाण सर्वात जास्त असून ते दर हजार पुरुषांमागे १६ लोकांचे मृत्यू असे होते. तर सेलू तालुक्यामध्ये याच प्रमाण दर १००० लोकसंख्येमागे ०६ लोकांचे मृत्यू असे असून ते सर्वात कमी होते. तसेच इतर तालुक्यांमध्ये एकूण मृत्युदराचे

प्रमाण दर १००० लोकसंख्येमागे ०७ ते ०८ लोकांचे मृत्यू असे आढळते.

असून हििंगणघाट येथे मृत्युदर प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे दर १००० लोकसंख्येमागे ०२ लोकांचे मृत्यू असे होते. तर इतर तालुक्यांमध्ये यांचे प्रमाण ०३ ते ०५ मृत्युदर असे होते.

ग्रामीण क्षेत्रातील पुरुष मृत्युदर

प्रस्तुत घटकांमध्ये वर्धा जिल्ह्यातील पुरुष मृत्युदर अभ्यासण्यात आला आहे. वर्ष २००१ ते २०२१ या कालावधीतील एकूण पुरुषांपैकी दर १००० पुरुषांमागे मृत पुरुषांचे प्रमाण पुढील सारणी क्र. २ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

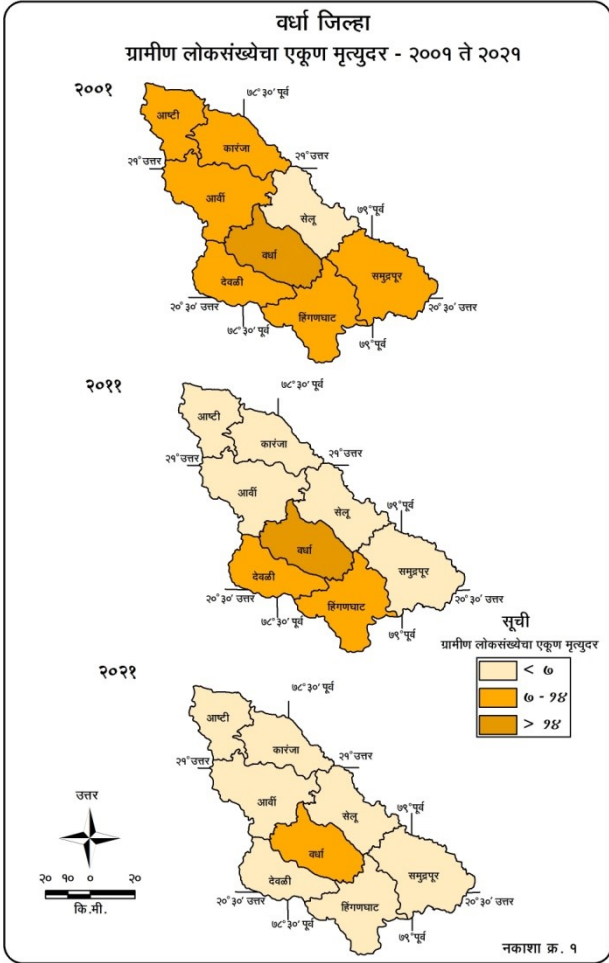
सारणी क्र. २

वर्धा जिल्हा - ग्रामीण क्षेत्रातील पुरुष मृत्युदर - २००१-२०२१

तालुके	मृत्युदर दर १००० लोकसंख्येमागे		
	२००१	२०११	२०२१
आष्टी	८	५	५
कारंजा	८	७	४
आर्वी	८	७	५
सेलू	६	६	५
वर्धा	१७	२४	९
देवळी	८	८	४
हििंगणघाट	९	८	३
समुद्रपूर	८	६	४
एकूण	१०	१०	५

स्त्रोत - आरोग्य व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (HMIS), जिल्हा परिषद, वर्धा

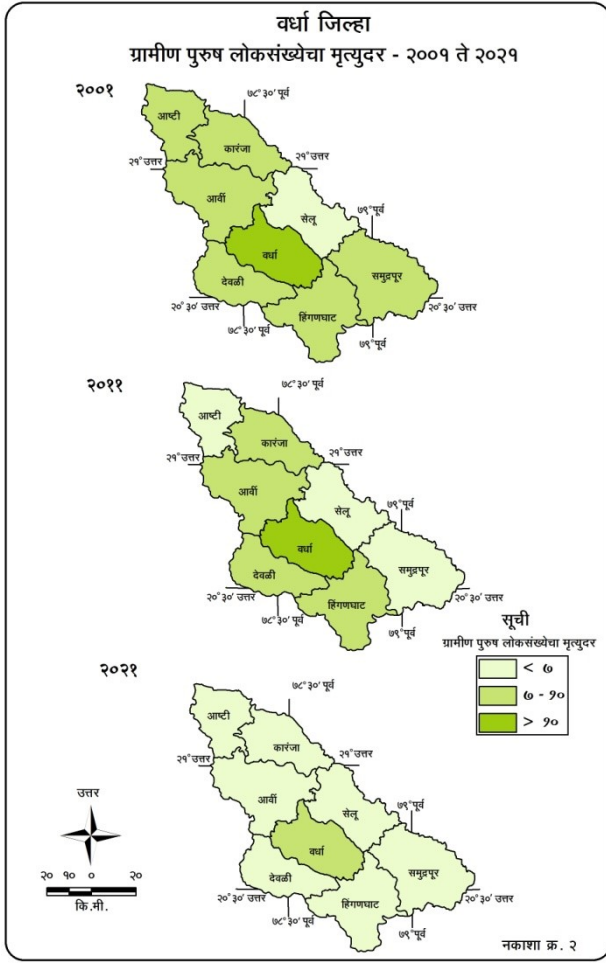
वर्ष २००१ मध्ये जिल्ह्यातील वर्धा तालुक्यांमध्ये पुरुष मृत्युदराचे प्रमाण सर्वात जास्त असून ते दर १००० पुरुषांमागे १७ पुरुषांचे मृत्यू असे होते. तर सेलू तालुक्यामध्ये ते दर १००० पुरुषांमागे ०६ पुरुष मृत्यू

त्याचप्रमाणे वर्ष २०११ नुसार जिल्ह्यातील वर्धा तालुक्यांमध्ये एकूण मृत्युदर सर्वात जास्त दिसून येतो. तो दर १००० लोकसंख्येमागे २२ मृत्यू असा होता. तर सेलू व आष्टी तालुक्यामध्ये दर १००० लोकसंख्येमागे ०५ लोकांचे मृत्यू म्हणजे सर्वात कमी आढळतो. तसेच इतर तालुक्यांमध्ये मृत्युदराचे प्रमाण ०६ ते ०७ मृत्यू असे होते.

वर्ष २०२१ नुसार वर्धा तालुक्यात मृत्युदराचे प्रमाण कमी झाले असून इतर तालुक्याच्या तुलनेत मात्र ते सर्वात जास्त आहे. ते दर १००० लोकसंख्येमागे ०९ मृत्यू असे

त्याचप्रमाणे इतर तालुक्यांमध्ये पुरुष मृत्युदराचे प्रमाण ०८ ते ०९ दरम्यान होते.

जिल्ह्यातील वर्धा तालुक्यामध्ये वर्ष २०११ नुसार दर १००० पुरुषांमागे २४ पुरुषांचे मृत्यू तर आष्टी मध्ये ०५ पुरुषांचे मृत्यू असा पुरुष मृत्युदर होता. इतर तालुक्यांमध्ये पुरुष मृत्युदर ०६ ते ०८ दरम्यान होता.

वर्ष २०२१ मध्ये पुरुष मृत्युदराचे सर्वात जास्त प्रमाण वर्धा तालुक्यांमध्ये असून ते दर १००० पुरुषांमागे ०९ पुरुष मृत्यू असे होते. हिंणघाट मध्ये ते सर्वात कमी दर १००० पुरुषांमागे ०३ पुरुष मृत्यू तर इतर तालुक्यांमध्ये पुरुष मृत्युदर ०४ ते ०५ दरम्यान होता.

ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्री मृत्युदर

प्रस्तुत घटकांमध्ये वर्धा जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्री मृत्युदर वर्ष २००१ ते २०२१ या कालावधीनुसार अभ्यासण्यात आला आहे. स्त्री मृत्युदर हा एकूण स्त्रियांपैकी दर १००० स्त्रियांमागे मृत पावलेल्या स्त्रियांचे प्रमाण असे दर्शविले जाते. वर्धा जिल्ह्यातील तालुकानिहाय स्त्री मृत्युदर पुढील प्रमाणे दिसून येतो.

सारणी क्र. ३

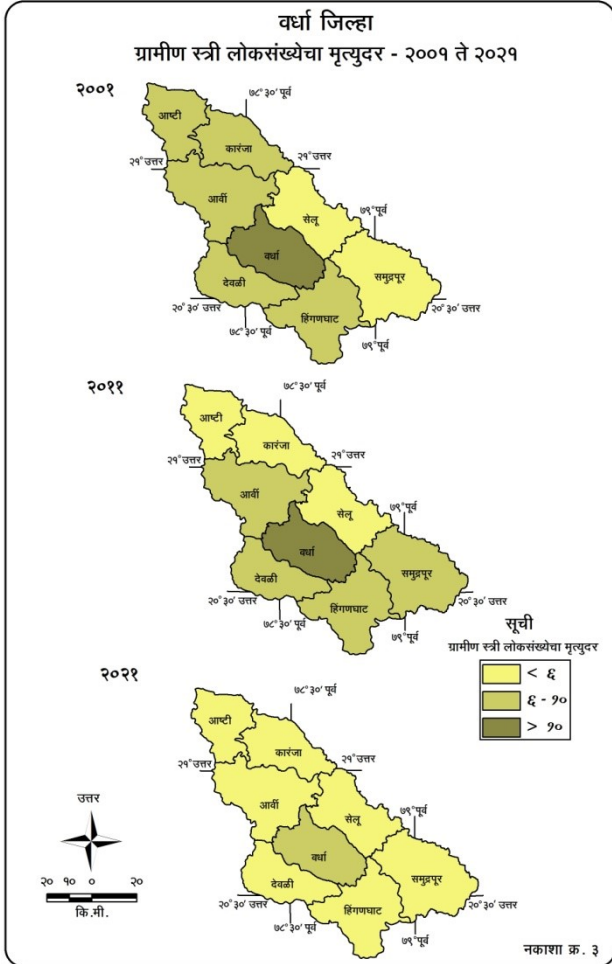
वर्धा जिल्हा - ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्री मृत्युदर
- २००१-२०२१

तालुके	मृत्युदर दर १००० लोकसंख्येमागे		
	२००१	२०११	२०२१
आष्टी	६	५	५
कारंजा	६	५	३
आर्वी	६	६	४
सेलू	५	५	४
वर्धा	१४	२०	८
देवळी	६	६	३
हिंणघाट	७	६	२
समुद्रपूर	५	६	३
एकूण	८	८	४

स्त्रोत - आरोग्य व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (HMIS), जिल्हा परिषद, वर्धा

जिल्ह्यातील वर्धा तालुक्यामध्ये वर्ष २००१ मध्ये स्त्री मृत्युदर सर्वात जास्त असून तो दर १००० स्त्रियांमागे १४ स्त्रियांचा मृत्यू असा होता. तर सेलू व समुद्रपूर तालुक्यामध्ये स्त्री मृत्युदर ०५ एवढा असून इतर तालुक्यांमध्ये याचे प्रमाण ०६ ते ०७ दरम्यान होते.

वर्ष २०११ मध्ये वर्धा तालुक्यामध्ये दर १००० स्त्रियांमागे २० स्त्रियांचे मृत्यू झाले होते तर आष्टी, कारंजा व सेलू येथे स्त्री मृत्युदर ०५ एवढा होता. इतर तालुक्यांमध्ये स्त्री मृत्युदर हा ०६ एवढा होता.

त्याचप्रमाणे वर्ष २०२१ मध्ये स्त्री मृत्युदराचे प्रमाण घटले असून वर्धा तालुक्यामध्ये याचे प्रमाण दर १००० स्त्रियांमागे ०८ स्त्रियांचा मृत्यू असा होता तर हिंगणघाट मध्ये तो सर्वात कमी म्हणजे दर १००० स्त्रियांमागे ०२ स्त्रियांचा मृत्यू तसेच इतर तालुक्यांमध्ये स्त्री मृत्युदराचे प्रमाण ०३ ते ०५ दरम्यान होते.

निष्कर्ष व उपाययोजना

अभ्यास क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील पुरुष लोकसंख्येचा मृत्युदर हा स्त्री मृत्युदराच्या तुलनेत अधिक आहे. वर्ष २००१ च्या तुलनेत सरासरी मृत्युदर २०२१ मध्ये घटलेला असला तरी स्त्री आणि पुरुष यांच्या मृत्युदरमध्ये तफावत आढळून येते.

वर्धा जिल्ह्यातील पुरुष मृत्युदर तसेच स्त्री मृत्युदरात २००१ ते २०११ यादरम्यान कुठलाही बदल झालेला नव्हता. तर २०११ ते २०२१ दरम्यान दोन्ही मृत्युदर सुमारे ५०% ने घटलेला आहे.

वर्धा तालुक्यात सर्वाधिक आरोग्य सुविधा उपलब्ध आहे परंतु मृत्युदर देखील अधिक आहे. या तालुक्यात सर्वाधिक लोकसंख्या वितरण आणि घनता असल्याने ही तफावत आढळून येते. कोविड-१९ च्या काळात सर्वच क्षेत्रात मृत्युदराचे प्रमाण हे वाढलेले होते. जिल्ह्यात आरोग्य सुविधांचा विकास हा मध्यम प्रमाणात आहे. तसेच त्यात गेल्या ३० वर्षात फारच अल्प प्रमाणात प्रगती झालेली आहे. जिल्ह्याच्या आरोग्य विकासासाठी आणि मानव विकासासाठी मृत्युदर नियंत्रित असणे आवश्यक आहे. वृद्धापकाळात मृत्यू होणे नैसर्गिक आहे. परंतु अकस्माक होणारे मृत्यू, साथीच्या आजाराने होणारे मृत्यूंचे प्रमाण नियंत्रणात आणणे शक्य आहे. जन्मदर आणि मृत्युदर यांचा समतोल असला तर लोकसंख्या विस्फोट होणार नाही तसेच निरोगी जीवन जगण्यास मदत मिळेल.

संदर्भ सूची

1. Mukharji, P. K. (१९८७), "Public Health Administration in India, in Dr. B. N Ghosh's" (ed). A Treatise on Preventive and Social Medicine Academic Publisher, Calcutta, Pp ७-२०

२. खतीब के. ए., (२०११), “लोकसंख्या भूगोल”, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
३. पाटील, ढाके, भाटेवाल (२००९), “लोकसंख्या भूगोल”, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
४. परिमळ प्रणाली (२०२०), “वर्धा जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील आरोग्य सेवा-सुविधांच्या प्रारूपांचा भौगोलिक अभ्यास”, संशोधन आराखडा, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.
५. <https://mr.wikipedia.org/wiki>
६. वर्धा जिल्हा जनगणना अहवाल (२००१ व २०११), जनगणना विभाग, भारत सरकार

